

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 165.7

Комаха Л. Г.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
логіки філософського факультету, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Україна, Київ), ilin_vv@ukr.net

ЛОГІКА ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ «СИНОНІМІЙ», «МОВИ» І «СМИСЛУ» В АРГУМЕНТАХ «ПРАГМАТИЧНОГО АНАЛІТИЗМУ» У. КУАЙНА

Досліджується проблема «синонімії» в прагматичному аналітизмі У. Куайна. Показано взаємозв'язок «радикального перекладу», мови, смислу в контекстах критики догм емпіризму і визнанні альтернативних підходів, які вибудовують логіку наукового пізнання на основі системи конструктивних аргументів.

Ключові слова: прагматичний аналітизм, синонімія, логічний емпіризм, аргумент, смисл, мова, переклад.

Логіка і методологія наукового пізнання має різні вектори розвитку. В даному контексті заслуговує уваги їх опри явлення в творчості американського мислителя У. Куайна. Його оригінальні ідеї були імplementовані в систему аргументів, які істотно вплинули на критичний аналіз постулатів домінуючої емпіричної епістемології і філософії науки, і дали поштовх розвитку концепції «прагматичного аналітизму». В множині її змістовних аспектів заслуговує уваги акцент на семантичному аналізі положень науки, концептуалізованих в мовних висловлюваннях.

У вирішенні даної проблеми У. Куайн виокремлює поняття «синонімія», або володіння загальним смислом. На основі цього вибудовується система аргументів, спрямована на критику догматики емпіризму. В свою чергу дана ситуація актуалізує завдання пошуку аргументів для встановлення зв'язку між теорією і досвідом. В силу чого постає завдання вяснити, в якому взаємозв'язку виступає мова і позамовні фактори у визначенні достовірного знання.

Проблема прагматичного аналітизму знайшла всебічне висвітлення в ряді досліджень, серед яких потрібно виокремити роботи А. Айєра, Л. А. Мікешіної, Т. П. Манікаса, Ф. Супіса, Дж. Реале, Д. Антісері та ін. Однак вимагає уточнення система аргументів, які конкретизують роль мови і мовних висловлювань в логіці наукового пізнання.

Мета статті полягає у визначенні основних аспектів аргументації аналітичних і синтетичних суджень, реалізованих в концепції «синонімії».

Зміст критичного аналізу достовірності наукового знання з позицій «прагматичного аналітизму» У. Куайна розкривається через концепцію «радикального перекладу». Втрата позицій об'єктивістської і менталістської семантики означає неможливість апеляції до абсолютних критеріїв для встановлення однозначності перекладу. Правила перекладу невизначені, вони релятивні відносно тотальності перевірених і неперевірених диспозицій. Від цієї невизначеності можна позбутися лише завдяки

вільному вибору, в тому числі і «несвідомого, і за допомогою аналітичних гіпотез перекладу» [4, с. 713]. Аналіз показує, що міркування У. Куайна про «радикальний переклад» (переклад з мови, до цього часу невідомої) враховує вербальну поведінку, невербальні стимули, зорове подразнення, стимульні значення, ситуативні речення, а також метод аналітичних гіпотез як «спосіб катапультуватися в аборигенну мову, одержавши імпульс від рідної мови» [6, с. 190]. Дана обставина зобов'язує нас відмовитися від впевненості у смисловій визначеності. В контексті біхевіористського підходу ми спостерігаємо, що з поняттям «смысл» пов'язана велика кількість випадків, які демонструють його невизначеність. І вона розповсюджується на всю смисловою сферу. На цьому і заснований аргумент У. Куайна про «невизначеність перекладу». Його точка зору, що найкращий метод перекладу – «співставлення речень туземної мови і пов'язаних з нею англійських речень згідно відповідним випадкам вживання» [6, с. 190], – все ж таки не дозволить нам позбутися невизначеності. Причина цього – холістська природа смислу: завжди можна припустити, що можливе інше або навіть інші правила для перекладу, котрі також будуть повністю узгоджені з поведінкою, яка спостерігається.

Необхідно враховувати, що вказані особливості перекладу мають значення і для виявлення мовної невизначеності в пізнанні, де вона здійснює вплив на одержання і обґрунтування істинного знання. Справа в тому, що в пізнанні ми маємо справу з об'єктами-текстами, в яких відбувається постійна зміна мов як «мовних ігор», котра вимагає «перекладу». Хоча і не такого фундаментального, як при перекладі з однієї природної мови на іншу, але яка зберігає ті чи інші загальні принципи. Тому із міркувань про переклад можна зробити загальні епістемологічні висновки, які приймають до уваги як «первинну» (об'єктну) мову, так і метамову, котра має справу з «описанням опису», тобто з текстом як таким. При переосмисленні «умов можливості» пізнання з опорою на ідеї герменевтики, прагматизму і філософії мови усвідомлюється значимість досвіду перекладу–інтерпретації. Насамперед тому, що саме в цьому випадку реалізується принципово інший підхід до суб'єкта пізнання. Виникає «можливість зрозуміти і показати, як пізнання здійснюється, будучи «обійняте мовою» і невіддільне від неї, у взаємодії з іншими суб'єктами» [3, с. 427].

Для підсилення своєї аргументації У. Куайн робить власну позицію ще більш провокаційною, стверджуючи і демонструючи, що ситуація «радикального перекладу» існує завжди. Тому неосяжність референції існує у власній мові (розмові) завжди. Наше «внутрішнє правило» перекладу є «гомофонічним»: ми ототожнюємо потік фонем, які вимоврюємо самі, зі схожими «фонічними» потоками, які вимовляють інші люди. При цьому ми всі користуємося «принципом довіри», витлумачуючи «час

від часу слова сусіда гетерофонічно, якщо це робить його промову в нашому сприйнятті менш абсурдною» [3, с. 199].

Дана ситуація, зазначає П. Т. Манікас, виявляється ще більш складною, оскільки «незбагненність референції не постає незбагненністю факту: факту не існує. Однак, якщо факту не існує, то можна стверджувати, що незбагненність референції починається ще раніше, чим випадок з сусідом; ми можемо побачити її і у випадку з самим собою» [2, с. 363].

Повертаючись до наведеного прикладу, зазначимо, що неможливо сказати, скільки усталених виразів необхідно для співставлення слів тубільця з нашими термінами. Безглуздо запитувати в абсолютному смислі про те, чи вказують такі терміни як «кролик» або «частина кролика» насправді «на кроликів або частини кроликів»... Про це «ми можемо запитувати лише відносно певної фонової мови» [6, с. 200].

Ще менш шансів для їх отождення з нашими «інструментами» предметних співставлень: артикулами, займенниками, формами однини і множини, типами поєднувальних сполучників, предикатами тотожності тощо. Елементи мовного апарату взаємопов'язані, і навіть саме поняття терміну релятивне по відношенню до нашої культури. Тому наша інтерпретація фонетичних і поведінкових стимулів тубільця може стати неприродною і довільною. Немає сумніву, доказує У. Куайн, що конкуруючі системи аналітичних гіпотез можуть бути адаптовані як до «тотальності вербальної поведінки, так і до тотальності диспозиції вербальної поведінки таким чином, щоб специфікувати переклади численних і часто незіставних висловлювань, які вислизують від незалежного контролю» [4, с. 713].

Разом з тим У. Куайн усвідомлює, що дане положення загрожувє регресом, причому нескінченним регресом. В силу чого він висуває практичний аргумент, згідно якого виникає впевненість, що регрес може бути зупинений в рамках нашої власної мови «за допомогою мовчазної згоди в рамках мови, яка використовується, і прийняття слів з їх номінальними значеннями (at face value)» [6, с. 201].

З позицій логіко-філософського підходу даний результат постає незадовільним, або невтішним, і в своїх більш пізніх роботах У. Куайн намагається знайти нові аргументи для вирішення цієї проблеми. Для цього він ставить залежність перекладу від певних обставин, і в праці «Пошук істини» вказує: «Відносність зникне, якщо в якості керівництва по перекладу ми вибираємо трансформацію тотожності (де терміни складені по парам з самими собою), і, тим самим, почнемо розглядати власну мову в її номінальному значенні» [7, с. 52].

Приймаючи аргументацію У. Куайна, американський філософ Б. Страуд вважає, що ми можемо прийняти те, що «не існує внутрішнього «музею смислів», що носії мови володіють знанням, яке дозволяє їм адекватно реагувати на висловлювання інших, а також те, що єдиним свідченням цьому є поведінка. Однак при цьому він висуває свій аргумент, згідно якого такий біхевіоризм «повинен бути описаний з використанням інтенціональних термінів, наприклад, «говорить, що р», «вважає, що р» і т.д.» [9, с. 49]. Речення, які містять ці терміни, ведуть себе інтенціонально, тобто вони не задовільняють, не відповідають умові. У відомому прикладі «Том вважає, що Цицерон викриває Катіліну», при заміні «Цицерона»

на «Туллія» (що означають одну і ту ж людину) істинний смисл загального судження не зберігається, оскільки Том може не знати або не вважати, що ці терміни означають одну і ту ж людину.

Особливо яскраво розкривається система аргументації У. Куайна в критичному аналізі ним догматики емпіризму. Його робота «Дві догми емпіризму» є однією із самих показових для постпозитивізму і філософії науки в цілому. Перша догма емпіризму полягає в «дискримінації», яка застосовується при оцінці аналітичних істин стосовно смислу термінів, а не фактичних даних, і синтетичних істин, заснованих на фактичних даних. Така догма, що поділяється «віденськими неопозитивістами», має витоки в здійсненому І. Кантом поділі істин на «аналітичні» та «синтетичні», демаркації між «істинами розуму» та «істинами факту», запропонованої Г. Лейбніцом, і юмівському розведенню ідей, з одного боку, і фактичних даних з іншого [4, с. 708].

Як відомо, відмінність аналітичного і синтетичного (істин, суджень) займала центральне місце в концепції «логічного емпіризму» (відомого також як «логічний позитивізм»), оскільки вона дозволяла сучасному емпіризму відмовитися від використання поняття «необхідності» відносно природи і вживати його лише відносно мови. Істинність аналітичних суджень, за виключенням тих, які були формально істинними завдяки своїй формі (наприклад, р або не-р), обумовлювалася загальністю смислів термінів, що в них входили. При цьому смисл поняття (або зміст) строго відокремлюється від його об'єму (референції), що визначається як «клас всіх сутностей, відносно яких певний загальний термін є істинним» [2, с. 356].

Прагнучи вирішити дану проблему, У. Куайн вважає, що твердження, які називаються аналітичними, потрібно розділити на два класи. Перший клас утворюють логічні істини. Наприклад: «ніхто з неодружених чоловіків не одружений». Це судження залишиться істинним при будь-якій інтерпретації його складових термінів (якщо замінити, наприклад, слова «людина» і «одружений» термінами «кіт» і «чорний»), якщо тільки це не логічні зв'язки типу: «жоден», «ні», «якщо...то», «і» тощо. Його істинність залежить не від фактичної ситуації і не від смислу термінів, вона залежить тільки від його логічної форми. В силу чого «оперувати аналітичними судженнями» не складно» [4, с. 708].

Однак ситуація змінюється, якщо ми проаналізуємо обгрунтований У. Куайном другий клас аналітичних суджень. Наприклад: «Жоден холостий не одружений». Щоб засвідчити судження як аналітичне, потрібно показати «синонімію», тобто рівність значень термінів «холостий» і «неодружений». В даному аспекті У. Куайн зазначає, що поняття «сигніфікат» не те ж саме, що поняття «денотат». Наведений в свій час приклад Г. Фреге ілюструє, що поняття «вечірня зірка» і «вранішня зірка» означають одну і ту ж саму річ при всій неспівмірності смислів. Говорячи про «істоту з серцем» та «істоту з нирками», ми, можливо, «маємо на увазі один просторовий об'єкт, але робимо акцент на зовсім різних смисли» [4, с. 708].

Поняття аналітичності, таким чином, вимагає чіткого розуміння того, що таке «синонімія», або володіння загальним смислом. Проте У. Куайн стверджує, що такого розуміння у нас немає. В силу чого він аргументує можливість інших шляхів вирішення даної проблеми,

наприклад, пояснення синонімії через визначення. Але виявляється, що визначення саме обумовлене синонімією, за виключенням тільки випадків постулювання смислів, коли ми говоримо: будемо вважати, що F означає C_1 . Схожі труднощі виникають і при спробі пояснення синонімії через взаємозамінюваність термінів *salva veritate* (тобто без зміни істинного значення речення). Якщо ми стверджуємо: «необхідно, що всі неодружені і тільки вони є неодруженими чоловіками», то ми розглядаємо нашу найбільш важливу проблему як заздалегідь вирішену, оскільки передбачається, що термін «необхідно» застосовується тільки до аналітичних тверджень. Якщо в нашій мові не міститься таких модальних термінів як «необхідно» (а також всіх інших термінів, які не узгоджуються з принципом екстенціональності), то взаємозамінюваність може «гарантувати тільки екстенціональну еквівалентність, тобто збереження істинного смислу, але вона не може обумовити когнітивну синонімію, тобто загальність смислу» [2, с. 357].

Подібним способом ми можемо взяти семантичні правила для штучної мови і зробити потрібні висловлювання в ній аналітичними. Але, на жаль, це не розкриє природи аналітичності. «Ми розуміємо, яким висловлюванням правила приписують аналітичність, але не розуміємо, що саме ці правила їм приписують» [2, с. 357], – висловлює свій наступний аргумент У. Куайн.

В прагненні знайти «ключ» до характеристик «синонімії» з метою прояснення аналітичності суджень другого класу можна прийняти «лексикографічне формування», взятє із словника. Лексикографія – емпірична наука, і якщо вона ототожнює «холостого» з «неодруженим чоловіком», то лише завдяки вірі в синонімічний зв'язок цих двох лінгвістичних форм. Однак передбачувана синонімія повинна бути доказана і уточнена лінгвістичними способами використання. Якщо дефініція не являє собою лексикографічної реєстрації синонімії, її не можна приймати в якості обґрунтування. Теж саме є справедливим для експлікативних дефініцій, мета яких – виявити «очищений» смисл. Така експлікація, навіть якщо вона не зовсім проста і очищена, засновується все ж таки на інших, попередніх синоніміях. Звичайно, є «чисті» дефініції, експліційні конвенції, які «вводять нові символи з метою скорочення» [4, с. 709]. Однак у всіх інших випадках дефініція спирається на синонімію, замість того, щоб пояснити її.

Таким чином, поняття «синонімії» не вдається вияснити належним і переконливим чином, як і поняття «аналітичності». В результаті все, що видається зрозумілим як апіорі, насправді не очевидне, і між аналітичними і синтетичними судженнями не існує чітко визначеної демаркаційної лінії. Якщо ж визнавати її існування, то це означає, по суті, розділяти позаемпіричну догму емпіриків, що постає метафізичним моментом віри. А саме проти догми емпіризму і вибудовує свою аргументацію У. Куайн.

Можливо, для відповіді на питання про те, чим постає смисл, потрібно шукати в другій догмі, визначеної У. Куайном. Вона являє собою редукціонізм: переконання, що кожне значиме висловлювання еквівалентне певній логічній конструкції з термінів, що вказують на безпосередній досвід. Ця догма стверджує, що «кожне осмислене судження може переводитися в судження (істинне або хибне) про безпосередній досвід» [1, с. 24].

В такому формулюванні радикальний редукціонізм по суті прирівнюється до теорії «верифікації», згідно якої смисл судження полягає в методі, за допомогою якого ми щось стверджуємо або заперечуємо. Дана теорія часто приписується засновнику прагматизму Ч. Пірсу, котрий також є одним з основних фундаторів філософії логічного емпіризму. Відповідно до цього підходу, «смисл висловлювання – це метод його емпіричного підтвердження або не підтвердження» [1, с. 36].

Логічні емпірики переконалися, що вимога підтвердження, згідно якої теорія оцінюється шляхом дедуктивного виведення і перевірки її наслідків, не може бути задоволена в своєму безпосередньому виді. Такий висновок змусив логічних емпіриків шукати інші аргументи встановлення зв'язку між теорією і досвідом (правила відповідності, часткова інтерпретація тощо). Але в результаті було визнано, що «чіткої межі між теоретичним і емпіричним (чуттєво сприймаємим) провести неможливо» [2, с. 358].

Сьогодні всі згодні з тим, що факти задаються самою теорією. Аналіз ролі аргументації У. Куайна в спростуванні логічного емпіризму належить Ф. Супису, який в роботі «Структура наукових теорій» також пропонує нову інтерпретацію природи наукового знання, а також резюмує запропоновані альтернативи в працях С. Тулміна, К. Поппера, Т. Куна та інших [8]. Проте принцип «підтвердження» (незважаючи на критику У. Куайна), залишається ключовим елементом для формулювання таких понять, як «гіпотеза», «теорія», «операціональне визначення», і використовуються соціальними теоретиками, котрі прагнуть застосовувати метод «справжньої науки». Однак відповідно до верифікаційної теорії, «ціннісні судження» не являються «когнітивно осмисленими». Тобто вони не можуть бути ні істинними, ні хибними, що в найбільш ясній формі було сформульовано в книзі А. Айера «Мова, істина і логіка» [5].

Висновки. Таким чином, постановка і аналіз проблеми «радикального перекладу» в ситуації невизначеності, «смислу» в логіці наукового пізнання обумовлює розвиток системи аргументації. З позицій принципу «верифікації» виявляється, що твердження є синонімічними, якщо «для їх емпіричного підтвердження використовується один і той же метод» [1, с. 41]. Тому дві догми емпіризму в дійсності зводяться до однієї. Однак це ставить і нову проблему: в чому полягає природа відношення між міркуванням і досвідом, на основі якого висловлювання (речення) підтверджується або спростовується? Створюється ситуація, що істина залежить як від мови, так і від позамовного факту. На основі цього виявляється, що істинність висловлювання розкладається на лінгвістичний компонент і компонент «актуальний», який обумовлений реальною логікою пізнання.

Список використаних джерел

1. Куайн У. С точки зрения логики: 9 логико-философских очерков / У. Куайн. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 2003. – 166 с.
2. Маникас Т. Питер. Уиллард Ван Орман Куайн, 1908–2000 / Питер Т. Маникас // Американская философия. Введение. – М.: Идея-Пресс, 2008. – С.355–377.
3. Микешина Л. А. Философия познания. Проблемы эпистемологии гуманитарного знания / Л. А. Микешина. – М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2009. – 560 с.
4. Реале Дж., Антисери Д. Западная философия от истоков до наших дней. От романтизма до наших дней (4) / Реале Дж. и Антисери Д. – СПб.: «Пневма», 2003. – 880 с.

5. Ayer A. J. *Language, Truth and Logic* / A. J. Ayer. – New York, 1925.
6. Quine W. V. O. *Ontological Relativity and Other Essays* / W. V. O. Quine. – N.Y., 1969. – 165 p.
7. Quine W. V. O. *The Pursuit of Truth* / W. V. O. Quine. – Cambridge, 1990. – 113 p.
8. Suppes F. *The Structure of Scientific Theories* / Suppes F. (ed.). Urbana, Illinois: University of Illinois Press, 1977. – 818 p.
9. Stroud B. *Quine on Exile and Acquiescence* / B. Stroud, P. Leonardi // *New Essays*. – Cambridge, 1995.

References

1. Kuajn U. S tochki zrenija logiki: 9 logiko-filosofskih ocherkov / U. Kuajn. – Tomsk: Izd-vo Tomskogo un-ta, 2003. – 166 s.
2. Manikas T. Piter. Uillard Van Orman Kuajn, 1908–2000 / Piter T. Manikas // *Amerikanskaja filosofija. Vvedenie*. – M.: Ideja-Press, 2008. – S.355–377.
3. Mikeschina L. A. *Filosofija poznaniya. Problemy jepistemologii gumanitarnogo znanija* / L. A. Mikeschina. – M.: «Kanon+» ROOI «Reabilitacija», 2009. – 560 s.
4. Reale Dzh., Antiseri D. *Zapadnaja filosofija ot istokov do nashih dnei. Ot romantizma do nashih dnei (4)* / Reale Dzh. i Antiseri D. – Spb.: «Pnevma», 2003. – 880 s.
5. Ayer A. J. *Language, Truth and Logic* / A. J. Ayer. – New York, 1925.
6. Quine W. V. O. *Ontological Relativity and Other Essays* / W. V. O. Quine. – N.Y., 1969. – 165 p.
7. Quine W. V. O. *The Pursuit of Truth* / W. V. O. Quine. – Cambridge, 1990. – 113 p.
8. Suppes F. *The Structure of Scientific Theories* / Suppes F. (ed.). Urbana, Illinois: University of Illinois Press, 1977. – 818 p.
9. Stroud B. *Quine on Exile and Acquiescence* / B. Stroud, P. Leonardi // *New Essays*. – Cambridge, 1995.

Komaha L. G., PhD, assistant professor of the Faculty of Philosophy of logic, Taras Shevchenko National university of Kyiv (Ukraine, Kyiv), ilin_yv@ukr.net

The logic of the Interconnection if «Synonyms», «Language» and «Sense» in the Arguments of «Pragmatic Analyticity» of W. Quine

In the article the problem of «synonyms» in a pragmatic analyticity of W. Quine is revealed. It is shown the interconnection between «radical translation», language, sens in the contexts of dogma criticism and recognition of alternative approaches that are building the logic of scientific knowledge on the basis of constructive arguments.

Keywords: pragmatic analyticity, synonymy, logical empiricism, argument, sense, language, translation.

Кохана Л. Г., кандидат філософських наук, доцент кафедри логіки філософського факультета, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), ilin_yv@ukr.net
Логика взаимосвязи «синонимии», «языка» и «смысла» в аргументах «прагматического аналитизма» У. Куайна

Исследуется проблема «синонимии» в прагматическом аналитизме У. Куайна. Показана взаимосвязь «радикального перевода», языка, смысла в контекстах критики догм эмпиризма и признания альтернативных подходов, которые выстраивают логику научного познания на основании системы конструктивных аргументов.

Ключевые слова: прагматический аналитизм, синонимия, логический эмпиризм, аргумент, смысл, язык, перевод.

* * *

УДК 2(24.27)

Вергелес К. М., кандидат філософських наук, доцент, Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова (Україна, Вінниця), kvergeles@gmail.com

Антропологія Григорія Палами: ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МИНУЛОГО І СУЧАСНОСТІ

Розглянуто творчість фундатора ісихазму Григорія Палами. Розкриваються три періоди тлумачення головних положень мислителя – від давнини до сучасності. Особлива увага приділяється як теоретичним, так і практичним уявленням Григорія Палами. Розкривається його онтологія; особливості місця, що посідає людина в світі; сутнісні характеристики

особистості. Проводиться диференціація понять «дух», «душа», «тіло», «розум», «розсудок» та ін.

Ключові слова: людина, особистість, світ, вседність, Богопізнання, Богоспілкування, піднесення, відповідальність, діяльність, пізнання, слово, мовчання.

Сучасний світ характеризується достатньо парадоксальною ситуацією – незважаючи на існування великої кількості філософських напрямів та шкіл, гостро відчувається ситуація глобальної антропологічної кризи. У сьогоднішні існують деконструктивістські й пост-структуралістські, водночас із психоаналітичними, теорії, що не вносять прозорості до питання про самоідентифікацію людини в соціумі, до проблеми смислу існування і унікальності особистості та її призначення. Філософія, на жаль, не дає сучасній людині можливостей висловитися самій про себе, вийти із депресії, позбавитися песимізму, апатії та невпевненості. Однією з причин такої ситуації у філософії є певна вичерпаність джерел філософського дискурсу, які є традиційними для філософії. Окрім того, світоглядний потенціал осмислення проблеми людини, її місця та ролі в світі, видається вичерпаним ще й тому, що новітня філософія все більш рішуче відвертається не тільки від релігійного ґрунту, який, певним чином, насичував її (прикладом є теорії Р. Декарта, Гегеля, слов'янофілів), але й від ідеї Бога як такої. У багатьох випадках це відбувається заради ідей персоналізму, уявлень про вільний саморозвиток та самореалізацію особистості, т.зв. нового гуманізму та ін. Місце вчення про Бога і Боголюдство тепер займають різноманітні концепти – «процес», «субстанція», «текст», «природа», «мова» та ін. Все це призводить до фрагментації знання не тільки про людину, але й до вихолощення самого феномену «людського». Під величезним знаком питання опиняються не тільки граничні метафізичні основи буття людини, але й сама можливість їх існування. На нашу думку, без вчення про Боголюдство як живого та безпосереднього зв'язку з конкретним та особистісним Богом, незрозумілим виявляється й масштаб творчих прагнень, переживань, думок, ціннісних установок та їх реалізації самою людиною. В зв'язку з цим, актуальним є розгляд теорій візантійських філософів XIV–XV ст. – того періоду, коли геоцентричний, християнський варіант гуманізму знайшов своє найбільш глибоке втілення. Ці вчення зберегли безпосередню пов'язаність з духовним, релігійним досвідом, репрезентують собою концептуалізацію цього досвіду на мові понятійного мислення. Всі вони сформувалися в межах православної традиції ісихастської думки про людину, яка знаходиться в центрі уваги сучасної історії релігії, релігійної антропології, а також порівняльної медієвістики та візантинознавства.

Ступінь розробленості проблеми. Положення про глибинний та органічний зв'язок культур, філософських напрямів та шкіл із релігією вже давно стало класикою різноманітних теорій як сучасної філософії й культурології, так й філософії й культурології минулого – вчення о. Павла Флоренського, О. Шпенглера, Т. С. Еліота, представників релігійної й культурної антропології. Водночас філософська рефлексія з приводу проблем ісихастського вчення значно відстає від загальної медієвістики. Те, що стосується глибокого дослідження ісихазму в українському релігієзнавстві, то слід виділити праці відомої дослідниці Н. С. Жиртуєвої [3; 4].